

KADIN'DAN AİLE'YE GEÇİŞ AKP DÖNEMİNİN İSTİHDAM POLİTİKALARININ TOPLUMSAL CİNSİYET AÇISINDAN ANALİZİ*

Gülay TOKSÖZ
Ankara Üniversitesi

Özet: Türkiye’de kadınların işgücüne katılım ve istihdam oranları tarihi, sosyal, kültürel ve ekonomik faktörlere bağlı olarak düşüktür. AKP’nin iktidara geldiği 2002’den bu yana söz konusu oranlarda yavaş bir yükselme gözlenmekle birlikte çarpıcı olan, işsizlik oranları ve korunmasız çalışma biçimlerindeki artıştır. Hükümetlerin politika ve programlarında kadınların istihdam oranlarını arttırmaya vurgu yapılırsa da, bu vurgu kadınların aile içindeki sorumluluklarına dikkat çekerek gerçekleşmektedir. Böylece kadınlardan hane ve aile içindeki görev ve sorumlulukları ihmal etmeden işgücü piyasalarına katılmaları beklenmektedir. Makalede toplumsal cinsiyete dayalı işbölümünü muhafaza etmeyi ve kadınların işgücü piyasasına esnek çalışma biçimleriyle katılımını desteklemeyi temel alan neoliberal ve muhafazakar yaklaşım, tarihsel bağlamda özel ve kamusal patriarka kavramlarıyla analiz edilmiştir. AKP hükümetleri döneminde kadın istihdamındaki gelişmeleri ortaya koymak için istatistikler ve resmi belgelerden yararlanılmıştır.

Anahtar sözcükler: Kadın İstihdamı, Toplumsal Cinsiyete Dayalı İşbölümü, Esnek ve Güvencesiz Çalışma.

111

Transition From ‘Woman’ to ‘Family’: An Analysis of AKP Era Employment Policies From a Gender Perspective

Abstract: In Turkey, women’s labour force participation and employment rates have been low, due to historical, social, cultural, and economic factors. Although a mild increase in these rates has been observed since the Justice and Development Party (AKP) came to power in 2002, the increase in unemployment rates and precarious forms of employment is striking. In government policies and programmes, together with the stated emphasis on increasing female employment rates, women’s responsibilities in the family are brought to the fore. Consequently, women are expected to join the labour market in ways that do not challenge their obligations in the household and family. The neoliberal and conservative approach to maintaining a gender-based division of labour and promoting women’s inclusion in the labour market through flexible forms of employment, is analysed, along with the concepts of private and public patriarchy within an historical context. Statistics and official documents are used to reflect on the developments in female employment in the period of the AKP governments.

Key words: Female Employment, Gender Based Division of Labour, Flexible and Precarious Work.

GİRİŞ

AKP dönemi politikalarının kadın istihdamı üzerindeki etkilerini Türkiye’nin toplumsal, ekonomik ve kültürel yapısının işgücü piyasalarını nasıl şekillendirdiğini göz önüne almadan değer-

* Bu makale, *Journal für Entwicklungspolitik* dergisinin XXXII 1/2 - 2016 sayısında, “Transition from ‘Woman’ to ‘Family’ An Analysis of AKP Era Employment Policies from a Gender Perspective” başlığıyla yayınlanmıştır.

lendirmek mümkün değildir. Ayrıca bu değerlendirmenin bir tarihsel süreklilik içinde yapılması, AKP'nin iktidarda olduğu 2002-2015 yılları arasındaki dönemi bir bütünün kesiti olarak görmek bakımından anlamlıdır. Türkiye'de kadınların işgücüne katılım oranları 20. yüzyılın ikinci yarısında düşmeye başlamış, düşüş eğilimi 2000'lere kadar devam etmiş ve 2000 sonrası dönemdeki artış eğilimi de zayıf kalmıştır. Gelişmekte olan ülkelerde kadınların işgücüne katılım oranlarının arttığı bir süreçte Türkiye'nin bu durumu birçok feminist araştırmacının ilgisini çekmiş, kadın işgücü arzını ve talebini kısıtlayan çeşitli faktörler üzerinde durulmuştur (Özbay, 1990; Özar, 1994; Ecevit, 1998; Özar/Günlük-Şenesen, 1998; İlkaracan, 2012; Toksöz, 2011; 2012).

Kadınların işgücüne katılımı ve istihdamın cinsiyet dağılımı arz ve talep faktörlerinin karmaşık bir bileşeni olarak kabul edildiğinde, bunun gerisindeki sosyokültürel ve makro ekonomik faktörlere bakmak gerekir. Sosyokültürel faktörler o ülkede özel ve kamusal patriarkanın ailedeki ve işgücü piyasalarındaki gücüne ve dolayısıyla kadın işgücü arzı üzerindeki etkilerine atıfta bulunur. Makro ekonomik faktörler ise o ülkede izlenen kalkınma stratejisine, uluslararası işbölümü bağlamında ülkenin dünya ekonomisindeki yerine, sanayileşme sürecinin içinde bulunduğu aşamaya bağlı olarak işgücü talebinin düzeyine atıfta bulunur. Kadın işgücüne yönelik talebi karşılayacak işgücü arzının ortaya çıkması ve kadınların istihdam koşulları o ülkedeki patriarkal ve kapitalist sistemlerin işleyişiyle yakından bağlantılıdır. Kapitalizm ve patriarka arasındaki farklı eklemlenme biçimlerine bağlı olarak, gelişmekte olan ülkelerde kadınlar açısından işgücüne ve istihdama farklı katılım örüntüleri ortaya çıkar. Türkiye'de de kadınların işgücüne olan talebi karşılayacak bir kadın işgücü arzının ortaya çıkması ve kadınların çalışma koşulları patriarkal ve kapitalist sistemlerin karşılıklı etkileşimine bağlıdır.

112 | Hartmann'ın (1981) klasikleşmiş ve erkeklerin kadınlar üzerindeki sistematik egemenliğini ifade eden patriarka tanımına göre bu egemenliğin maddi temeli, erkeklerin kadın emeğini denetim altında tutmasına izin veren tüm toplumsal yapılara dayanır. Bu denetim kadınları üretken kaynaklara örneğin kapitalist toplumda ücretli çalışmaya erişmekten alıkoyma ve cinselliklerini kısıtlama biçimini alır. Bu kısıtlama geleceğin işgücü olan çocuklara ilişkin değişen taleple yakından bağlantılıdır. Ancak erkekler kadınların evde kalarak kendilerine hizmet etmesini istediği sırada kapitalistlerin kadın işçilere ihtiyacı varsa, çıkarları çatışabilir. Kadınların aile içindeki tabii konumları onları işgücü piyasasında dezavantajlı kılarken, işgücü piyasasındaki dezavantajlı konum onları ailede korunmasız bırakır. Walby (1986) Hartmann'ın analizine büyük ölçüde katılsa da, kadınların işgücü piyasasındaki dezavantajlı konumlarının yani iyi işlerden dışlanmalarının ve devletin kapitalist ve patriarkal çıkarlar arasındaki uzlaştırıcı rolünün kadınların hane içindeki tabiiyetinin kaynağı olduğunu öne sürer. Ona göre bir sistem olarak patriarka altı yapıdan oluşur: hane içi çalışmada patriarkal ilişkiler, ücretli çalışmada patriarkal ilişkiler, patriarkal devlet, erkek şiddeti, cinsellikte patriarkal ilişkiler ve kültürel kurumlarda patriarkal ilişkiler. Walby (1996) çeşitli üçüncü dünya feministleri ve postfeminist akademisyenlerin patriarkanın kültürel farklılıkları göz önünde tutmayan indirgemeci bir kavram olduğuna dair eleştirileri karşısında kavramı geliştirmeye çalışır ve özel ve kamusal patriarka ayrımını getirir. Özel ve kamusal patriarkada söz konusu altı yapının hepsi mevcut olmakla birlikte aralarındaki ilişki ve görece önemleri zamana, topluma ve kültüre göre değişkenlik gösterir. Özel patriarka erkeğin hane içinde yeniden üretim faaliyetinde bulunan kadın üzerinde kurduğu denetimle sağladığı yararı ve kadının kamusal alandan dışlanması ifade eder. Kamusal patriarkada ise başta devlet olmak üzere kamusal alanın tüm yapıları patriarkanın uygulayıcı ve sürdürücüleridir. Kadınlar kamusal alandan dışlanmaz ama tabii ve dezavantajlı biçimlerde yer alırlar. Walby (1997; 2002; 2009) ilerleyen çalışmalarında giderek patriarka kavramını terk etse de, özel ve kamusal patriarka kavramları gelişmekte olan bir çok toplumu analiz etmede yararlıdır.

Bu makalede Türkiye'de yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde kurulan Cumhuriyetin 'Batılı ve modern' bir toplum yaratma çabalarını göz önünde tutan bir tarihsel süreklilik içinde kadın istihdamının gelişimini yorumlamak üzere özel ve kamusal patriarka kavramlarından yararlanılacaktır. Kadın erkek eşitliğinin hukuki düzlemde büyük ölçüde sağlanmış olduğu bu dönemde uygulanan ekonomi politikaları kadınların ücretli işgücüne katılımını artırmadığı için kapitalizm

özel ve kamusal patriarkanın gücünü sarsmamıştır. Makalede bu tarihsel çerçeve içinde özellikle 2002-2015 arası AKP hükümetleri dönemi politikaları analiz edilecek ve bu amaçla işgücü piyasasındaki gelişime dair istatistikler ve resmi metinler değerlendirilecektir.

I. CUMHURİYET DÖNEMİNDE KADIN İSTİHDAMI

Türkiye'de 1923'de Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte piyasacı kalkınma modeli benimsenmiş, 1930'lardan itibaren ithal ikameci bir sanayileşme politikası izlenmiş ve özel sermaye birikiminin yetersizliği nedeniyle devlet sanayileşmede temel aktör konumunda olmuştur. İkinci Dünya Savaşını izleyen dönemde Türkiye uluslararası piyasalara açılmakla birlikte ithal ikameci politikaları sürdürmüştür. Kamu sanayi yatırımları daha çok temel tüketim ve özel sektörün ihtiyaç duyduğu bir kısım ara mallarının üretimine yönelmiştir (Kepenek ve Yentürk, 2010). Söz konusu dönemde Türkiye'de asıl olan tarımsal üretim ve istihdam olup, tarımdaki küçük hane işletmelerinde kadınlar ücretsiz aile işçisi konumunda çalışmaktadır. Sanayinin toplam istihdamdaki payı ve bunun içinde kadınların oranı son derece düşüktür. Sanayi işçisi kadınların neredeyse tamamı tütün, mensucat ve gıda işkollarındadır (Makal, 2001). 1950'lerden itibaren tarımdaki mekanizasyona bağlı olarak kırdan kente yaşanan yoğun göç sürecinde hane temelli özel patriarkanın gücüne bağlı olarak kentte erkekler aileyi geçindirmekten esas sorumlu görülmüş, kadınlardan evde kalması ve ev işi ile bakım hizmetlerini yerine getirmesi beklenmiştir. 1980'e kadar devam eden bu dönemde iç talebi desteklemek üzere ücret ve maaşların yüksek tutularak satın alma gücünün artırılmasına çalışılması, kentlerde hane reisi olarak erkeğe aileyi tek başına geçindirme imkanı vermiştir. Kentlerde az sayıda yüksek eğitilmiş ve vasıflı kadının daha çok hizmet sektöründeki uzman mesleklerin icrasıyla işgücüne katıldığı bu dönemde kadınların büyük çoğunluğunun hane içinde kalması patriarkal aile yapısının muhafazasına imkan tanımıştır (Toksöz, 2011; 2012).

Türkiye 1980'de ihracata dayalı sanayileşme stratejisine geçiş yapmıştır. 12 Eylül 1980'de yapılan askeri darbeyi izleyen dönemde sendikal faaliyetlerin baskı altına alınması, gerçek ücretlerin düşüşüne yol açarak yeni sanayileşme stratejisinin ihtiyacı olan ucuz işgücünü sağlamıştır (Şenses, 1996). İşgücünün küresel düzeyde feminizasyonunun (Standing, 1989, 1999) yaşandığı, gelişmekte olan ülkelerde, özellikle Güneydoğu Asya ülkelerinde çeşitli feminist araştırmacıların çalışmaları, izlenen kalkınma stratejisine bağlı olarak sanayileşmenin düzeyinin kadın işgücüne olan talep açısından önemine dikkat çekmiştir (Seguino 2000a; 2000b; Moghadam, 2001; 2003; Karshenas ve Moghadam, 2001). Ancak 1980 sonrası dönemde Türkiye'deki gelişme farklıdır; kadınların işgücüne ve istihdama katılım oranları düşmeye devam etmiş, tarımdışı kadın istihdamında bir artış yaşanmamıştır.

Türkiye'yi bu açıdan farklı kılan nedir? Sorunun cevabı Türkiye'de imalat sanayi yatırımlarının yetersiz düzeyinde yatmaktadır. İşgücü piyasasının dışında kalan kadınların işgücüne talep olması için yeni yatırımların yapılması gerekir. Ancak 1980 sonrası uygulanan neoliberal politikalar çerçevesinde yapısal uyum programlarının ve ihracata dayalı sanayileşme modelinin ücretlerdeki gerilemeye rağmen istihdam artışı yaratma potansiyeli zayıf kalmıştır. Yapısal uyum programları kapsamında kamunun sabit sermaye yatırımları gerilerken özel sektör yatırımlarının aynı ölçüde artmaması, Türkiye'de artan işgücü arzını karşılayacak istihdamın yaratılmasına yol açmıştır. Bunun sonucunda işsizlik oranları artmış, formel sektörde iş bulamayanlar enformel sektörde küçük ölçekli gelir getirici faaliyetlere yönelmiştir (Şenses, 1990; 1994; 1996; Kepenek ve Yentürk, 2010; Toksöz, 2011). Bu süreçte işgücü piyasasının esas aktörleri işsiz ya da çalışan olarak erkeklerdir, kadınların büyük çoğunluğu hane içindeki ev ve bakım işleriyle meşgul olarak işgücü piyasasının dışındadır.

Ihracata dayalı sanayileşme stratejisi kapsamında ciddi bir sanayileşme hamlesi yaşamayan Türkiye uluslararası piyasalara başta tekstil ve giyim olmak üzere temel tüketim malları üzerinden girmiştir. Başka gelişmekte olan ülkelerle rekabet etmek zorunda olması, maliyetleri düşürmek için üretim sürecinde fason ilişkileri öne çıkarmış, kayıtdışı istihdam yaygınlaşmıştır. Sanayinin

ihtiyaç duyduğu kadın işgücü tekstil, giyim ve gıda işkollarında özellikle küçük ölçekli işletmelerde büyük ölçüde kayıtdışı olarak istihdam edilmiş, Türkiye'nin uluslararası piyasalardaki rekabet gücünde kadınların ucuz işgücü önemli bir avantaj sağlamıştır (Eraydın, 1998; Dedeoğlu, 2008). Söz konusu işkolları üzerinden kadın işgücünde bir artış yaşanmış olmakla birlikte bu artış esas olarak genç bekar kadınlar için söz konusudur, evli kadınların istihdamında bir artış gözlenmemiştir. Yatırım ve büyüme oranlarının düşük kaldığı bir ekonomide ihracata yönelik sanayileşme işgücününün feminizasyonunu otomatikman getirmemiştir (Başlevent ve Onaran, 2004). Sanayide kadınların çalışması geçici görülmekte, işverenler bakım yükümlülükleri olan evli kadınlar yerine bekar genç kadınları tercih etmekte, evlenen kadınlar da ağır çalışma koşulları nedeniyle özellikle çocuk sahibi olduklarında işten ayrılmaktadır (Dedeoğlu, 2008; Kümbetoğlu vd., 2012). Evli kadınların büyük ölçüde işgücü piyasasının dışında bırakılması, patriarka ile kapitalist ekonomi arasındaki uyumlu işleyişe işaret etmektedir.

Kentlerde kadınların işgücüne katılım oranlarının çok düşük kaldığı, katılanlar arasında kayıtdışı istihdamın yaygın olduğu bu dönemde, devletin kadın istihdamına yönelik herhangi bir politikası, hedefi olmuş mudur? Devletin bu dönemde kadınları işgücüne katmak ve istihdam artışını sağlamak gibi herhangi bir hedefinin olmadığı 1985-89 dönemini kapsayan V. Kalkınma Planında çarpıcı bir şekilde ortaya çıkmaktadır; Türkiye'nin Emek Piyasası Dengesine dair tabloda kadın işgücü arzındaki artışın beş yıl boyunca 5.703 bin kişiden 5.704 bin kişiye çıkarak sadece bin kişi olacağı öngörülmektedir (DPT, 1984: 131). Kadınlar ilk kez 1990-94 dönemine ilişkin 6. Kalkınma Planına Aile-Kadın-Çocuk başlığı altında girmiş ve kadınların tarım dışı sektörlerde istihdamını yaygınlaştırmak için gerekli ortamın oluşturulacağı şeklinde genel bir ifadeye yer verilmiştir (DPT, 1989: 287). Bu tutum, izleyen planlarda da devam etmiştir. Kadın istihdamı konusuna kalkınma planında yer verilmesinde muhtemelen 1980'li ve 90'lı yıllarda Türkiye'nin başta Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi olmak üzere imzaladığı uluslararası sözleşmelerin etkisi vardır. Devletin kadınların işgücü piyasasına katılımı konusundaki kayıtsız tutumu, cinsiyet temelli işbölümünün kabulü ve muhafazası ile özel ve kamusal patriarka arasındaki örtük uzlaşmanın ifadesidir.

114

Resmi metinlerde kadınların aile ve çocuktan bağımsız şekilde 'kadın' olarak yer bulması, işgücüne katılımlarının düşüklüğünün önemli bir sorun olduğunun saptanması ve kadın istihdamının artırılması hedefine daha sık vurgu yapılmaya başlanması, Türkiye'nin 1999'da AB'ye aday ülke statüsü kazanması ve uyum sürecine ilişkin müzakerelerin başlamasından sonradır. AB müktesebatına uyum sürecinde kadın erkek eşitliği söylemi resmi metinlerde kendine yer bulmaya başlamıştır.

II. AKP İKTİDARLARI DÖNEMİNDE İŞGÜCÜ VE İSTİHDAMDAKİ GELİŞMELER

AKP'nin 2002'de işbaşına geldikten sonraki ilk hükümet dönemi, AB ile müzakere görüşmelerinin başladığı ve dolayısıyla yasaların hızla değiştiği bir dönemdir. Ancak sürecin sadece AB'ye uyum ile açıklanması yetersiz kalacaktır, çünkü Türkiye'de 1980 sonrası dönemde hızla gelişen kadın hareketinin talepleri de sürecin şekillenmesinde etkili olmuştur. Anayasanın eşitlik ile ilgili "Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasî düşünce, felsefî inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir." diyen 10. Maddesine 2004'de "Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür." cümlesi ve 2010'da "Bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz." cümlesi eklenmiştir. Bu değişiklikler kadınların eşit haklar mücadelesinin kazanımları olmakla birlikte yasalarda eşitliğe dair hükümlerin uygulamada karşılığı olmadığından kadınlar somut adımlar atılmasını istemektedir.

Peki bu dönemde çalışma yaşamındaki toplumsal cinsiyet eşitliği açısından önemli göstergeler olan işgücüne katılım ve istihdamın sektörel dağılımı açısından fiili durum nedir?

Tablo 1. Cinsiyete Göre Temel İşgücü Göstergeleri * (Bin)

	2004		2014	
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek
İşgücü (Bin)	5 669	16 348	8 729	20 057
İşgücüne katılım oranı (%)	23.3	70.3	30.3	71.3
İstihdam (Bin)	5 047	14 585	7 689	18 244
İstihdam oranı (%)	20.8	62.7	26.7	64.8
İşsiz (Bin)	622	1 762	1 040	1 813
İşsizlik oranı (%)	11.0	10.8	11.9	9.0
Tarım dışı işsizlik oranı (%)	17.9	12.5	16.5	10.3
İşgücü dışında kalanlar (Bin)	18 624	6 903	20 112	8 089
İşgücü dışında kalma oranı (%)	76.7	29.7	69.7	28.7

Kaynak: TÜİK, HİA verileri.

* Başlangıç yılının 2002 yerine 2004 alınmasının nedeni, HİA verilerinin karşılaştırılabilir olarak 2004'den itibaren sunulmasıdır.

2004-2014 arasındaki dönemi değerlendirmeye geçmeden önce bir hususa dikkat çekmek ilginç olacaktır. Yukarıda sözü edilen V. Kalkınma Planına göre 1985'de kadın işgücü sayısı 5.703 kişidir. Yaklaşık 20 yıl sonra söz konusu sayı 2004'de 5.669 bin kişi ile biraz daha düşüktür. Sayının değişmemesi tarımsal istihdamdaki hızlı çözülmeye karşın, yukarıda yetersiz sanayileşme ile bağlantılı açıklandığı üzere tarımdışı istihdam artışının bunu telafi edecek düzeyde olmasından ileri gelmektedir. 2004-2014 arasında ise işgücündeki kadınların sayısı 3 milyon kişi ve istihdamdaki kadınların sayısı 2.6 milyon kişi artmıştır. Bunun sonucunda işgücüne katılım oranı %23.3'den %30.3'e, istihdam oranı %20.8'den %26.7'ye çıkmıştır. Artışa rağmen, bunun 2014'de AB-28'de %59.6¹ olan kadın istihdam oranından çok daha düşük olduğunu belirtmek gerekir. Yine de AKP hükümetleri döneminde görece bir başarı yakalanmış gibi görünmektedir. Gerçekten öyle midir?

Bu soruya işsizlik oranları ve yaratılan istihdamın özellikleri üzerinden cevap verilebilir. Söz konusu dönemde genel işsizlik oranı kadınlar için %11'den %11.9'a çıkarak çok az artmış görünse de, asıl olan tarımdışı işsizlik oranlarıdır. Tarımdışı işsizlik oranı 2004'de kadınlar için %17.9 ile erkeklerin %12.5 olan oranından 5 puan daha yüksektir. 2014'de oran kadınlar için %16.5'e düşmüş olmakla birlikte erkekler için %10.3'e düşmesiyle aradaki makas açılarak 6 puana yükselmiştir. Tabloda dikkat çekici olan, erkekler açısından istihdamdaki ve işgücündeki kişi sayısının 3.7 milyon ile aynı miktarda artması ve işsizlikteki artışın göz ardı edilebilir boyutlarda olmasıdır. Öte yandan işgücü dışında kalan sayısı kadınlar açısından son derece yüksektir. 2004'de %76.7 olan işgücü dışında kalan kadınların oranı 2014'de %69.7'ye düşmüş olmakla birlikte işgücü dışındaki kadın sayısı 1.5 milyon kişi artarak 20.1 milyon kişiye ulaşmıştır. Cinsiyet temelli işbölümünün bir ifadesi olarak, kadınların üçte ikisi ev işleriyle meşgul olmak ve ailevi nedenlerde işgücünün dışında. Diğer yandan işgücü dışındaki kadınlar arasında 1.3 milyon kişi (%6.2) iş aramadığını ama çalışmaya hazır olduğunu beyan etmiştir. Bu sayı işsiz olarak kayda geçen bir milyon kadından daha fazladır ve gerçek kadın işsizliğinin boyutlarının anlaşılması bakımından önemlidir.

1 http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Employment_statistics#Employment_rates_by_sex.2C_age_and_educational_attainment.

Tablo 2: İstihdamın Sektörlere Göre Dağılımı (Bin)

	2004				2014			
	Kadın	%	Erkek	%	Kadın	%	Erkek	%
Toplam	5 047	100	14 585	100	7 689	100	18 244	100
Tarım	2 565	50.8	3 148	21.6	2 533	32.9	2 937	16.1
Sanayi	784	15.5	3 145	21.6	1 235	16.1	4 079	22.4
İnşaat	26	0.5	941	6.5	79	1.0	1 832	10.0
Hizmetler	1 672	33.1	7 352	50.4	3 842	50.0	9 396	51.5

Kaynak: TÜİK, HİA verileri.

Söz konusu dönemde kadın istihdamının artış gösterdiği alanların başında hizmet sektörü gelmektedir. 2004-2014 arasında kadınlar için tarım sektörünün payı yarıdan (%50.8) üçte bire (%32.9) düşerken, hizmetlerin payı da üçte birden (%33.1) yarıya (%50) yükselmiştir. Sanayinin payında kadınlar ve erkekler için çok ufak artış söz konusudur, oranlar kadınlar için 2004'de %15.5 2014'de %16.1 ve erkekler için 2004'de %21.6 ve 2014'de %22.4'tür. Sanayi istihdamındaki artış sayısal olarak erkekler için daha yüksekken, hizmet sektöründe durum tersinedir. Sanayide istihdam edilen kadın sayısı 784 binden 1.235 bine çıkarak 451 bin kişi, erkek sayısı 3.145 binden 4.079 bine çıkarak 934 bin kişi artmıştır. Erkeklerin sayısı kadınlarınkinin iki katı artmıştır. Hizmetlerde ise kadınların sayısı 1.672 binden 3.842 bin kişiye çıkarak 2.170 bin kişi, erkeklerin sayısı 7.352 bin kişiden 9.396 bin kişiye çıkarak 2.044 bin kişi artmıştır. Kadınlardaki artış 126 bin kişi fazladır. Hizmet sektöründeki kadın istihdam artışı sanayideki artışın yaklaşık beş katıdır. Erkeklerde ise hizmetlerdeki artış sanayideki artışın iki katıdır. İnşaat erkekler açısından bir diğer önemli istihdam alanıdır. İnşaat istihdam edilen kadın sayısı önemsiz iken, erkek sayısı için söz konusu dönemde iki kat artarak 941 bin kişiden 1.83 bin kişiye çıkmıştır.

İstihdamdaki zayıf artışın yanı sıra Türkiye işgücü piyasasının temel sorun alanlarından bir diğeri, sosyal güvenlik kapsamında olmadan çalışmayı ifade eden kayıtdışılıktır. Her ne kadar kayıt dışı çalışma tüm istihdam statülerinde görülse de, kendi hesabına çalışanlar ve ücretsiz aile işçileri arasında çok daha yaygındır. Kadın istihdamında tarımın ağırlıklı payı ve tarımda hane işletmelerinde ücretsiz aile işçisi olarak çalışmanın baskınlığı, kadınlar açısından oranın yüksek olmasında etkilidir. Aşağıdaki tablo söz konusu dönemde kayıtdışılık oranının her iki cins için de düşmekle birlikte kayıtdışı çalışan kadın sayısının arttığını, kayıtdışı çalışan erkek sayısının ise azaldığını ortaya koymaktadır.

Tablo 3. İstihdamın Kayıtdışılık Durumuna Göre Dağılımı (Bin)

	2004				2014			
	Kadın	%	Erkek	%	Kadın	%	Erkek	%
Toplam	3.388	67.1	6.456	44.9	3 724	48.4	5 344	29.3
Tarım	2.528	98.6	2.609	82.9	2 390	94.4	2 110	71.8
Tarım dışı	861	34.7	3.847	33.6	1 334	25.8	3 234	21.1

Kaynak: TÜİK, HİA verileri.

Buna göre tarımda hem kadınlar hem erkekler için kayıtdışı çalışan sayısı azalmakla birlikte kayıtdışılık oranları yüksek düzeyini korumaktadır. 2004'de kadınların %98.6'sı ve erkeklerin %82.9'u, 2014'de kadınların %94.4'ü ve erkeklerin %71.8'i kayıtdışı çalışmaktadır. Ancak tarım dışında 2004'de 861 bin kadın kayıtdışı çalışırken, bu sayı 2014'de 1.334 bine çıkmıştır. Erkeklerde ise tarım dışında kayıtdışı çalışanların sayısı 3.847 binden 3.234 bine düşmüştür. Dolayısıyla AKP döneminde kadınlar için yaratılan tarım dışı istihdamın içinde düzgün iş tanımına uyma-

yan kayıtdışı işlerin önemli bir yer (%18) tuttuğu söylenebilir.

Kayıtdışı işlerin ne tür işler olduğunun cevabını güncel bir çalışmada bulabiliriz. 2004-2013 döneminde tarım dışı kayıtdışı istihdamı toplumsal cinsiyet açısından analiz eden çalışma (Toksöz ve Memiş, 2016) iki hususa dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki, imalat sanayiinde kadınların yoğun olarak çalıştığı üç işkolunda kayıtdışılık oranlarının diğer sanayi kollarının çok daha üzerinde olmasıdır. 2013'de toplam ücretli kadın istihdamının üçte ikisi tekstil, giyim ve gıda işkollarındadır. Kayıtdışılık oranları bu üç işkolu toplamında kadınlar için %29.4, erkekler için %18.5'dir. Diğer işkollarında ise kayıtdışılık oranı kadınlar ve erkekler için %11.1'le aynıdır. Türkiye'deki yetersiz sanayileşme süreci kadın istihdamına geleneksel işkollarının dışına çıkma imkanı tanımamış ve bu işkollarında düşük teknoloji, küçük ölçekli işletmelerde çok sayıda kadın, işgücü maliyetlerini düşürmek adına kayıtdışı istihdam edilmiştir. 2004-2013 arasında imalat sanayiinde kendi hesabına kayıtdışı çalışan kadın sayısı da 63.550'den 158.240'a çıkarak iki buçuk kat artmıştır. Kendi hesabına çalışanlar arasında kayıtdışılık oranı %96'dır.

Araştırmada daha çarpıcı olan ikinci husus, hizmet sektöründe kayıtdışı kadın istihdamındaki gelişmelerdir. 2004'de 498 bin kişi olan kayıtdışı çalışan kadın sayısı 2013'de 852 bine çıkarak 354 bin kişi artmıştır. Erkekler için ise 2004'de 2.390 bin olan kayıtdışı çalışan sayısı 2013'de 1.818 bine düşmüştür. Kayıtdışı çalışan erkek sayısı düşmekte iken kadın sayısı neden artmaktadır? Bunun bir nedeni, kayıtdışılığın son derece yaygın olduğu kendi hesabına çalışmanın imalatla olduğu gibi hizmetlerde de kadınlar arasında yaygınlaşmasıdır. 2004'de 86.662 olan kendi hesabına çalışan kadın sayısı 2013'de 247.905'e çıkarak yaklaşık üç kat artmıştır. Bu statüde çalışan kadınlar arasında 2004'de %54.3 olan kayıtdışılık oranı 2013'de %71.7'ye çıkmıştır.

İkinci neden, hizmet sektöründe en fazla istihdam artışı gösteren iki işkolu olan, insan sağlığı ve sosyal hizmetler ile idari ve destek hizmetleri faaliyetlerinde kadınların kayıtdışılık oranlarının erkeklerinkinden çok daha yüksek olmasıdır. İnsan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetlerinde 2013'de 558 bin kadın çalışanın 151 bini kayıtdışıdır. Bu faaliyet kolu altında barınacak yer verilmeksizin sağlanan sosyal faaliyetler altında çalışan 153.142 kadının 125.425'i (% 81.9) kayıtdışıdır. Benzer bir durum İdari ve Destek Hizmet faaliyetleri başlığı altında yer alan ev içi çalışan personellerin işvereni olarak hanehalkları kapsamındaki ev işçileri için de söz konusudur. 152.813 kişinin 133.185'i (%87.2) kayıtdışıdır.

III. KAYITDIŞILIĞI TETİKLEYEN POLİTİKALAR

AKP hükümetleri döneminde kadın istihdamını artırmaya yönelik politikaların insana yakışır işlerden ziyade kayıtdışı kadın istihdamını artırdığı görülmektedir. Bunun gerisinde neoliberal ekonomik politikaların ihtiyacı olan ucuz işgücünün temini kadar kadını ev ve aileden sorumlu gören cinsiyetçi işbölümünün muhafazasına yönelik politikalar bulunmaktadır. AKP'nin kadını işgücü piyasasına katmak ama bu katılımın kadının aile içindeki sorumluluklarını ihmal etmeyecek biçimde olmasını sağlamak olarak somutluk kazanan toplumsal cinsiyet politikaları neoliberal-dinsel/muhafazakar patriarka olarak tanımlanmıştır (Coşar ve Yeğenoğlu, 2011). Anayasa ve yasalarda yer alan eşitlikçi düzenlemelere karşın eşitlikçi söylemin büyük ölçüde kağıt üstünde kalmasında hükümet yetkililerinin ve onların bakanlık ve kamu kurumu düzeyindeki temsilcilerinin muhafazakar zihniyet yapıları etkilidir.² Özellikle 2007'den sonra AB ile müzakere görüşmelerinin hız kaybetmesine bağlı olarak eşitlikçi söylemden kadının ailenin bekası için önemi söylemine geçiş yaşanmış, aile öne çıkartılmıştır. Bunun en somut örneği, 2011'de Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığı yerine kurulan Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığının isminde kadın örgütlerinin tüm taleplerine rağmen kadın kelimesine yer verilmemesidir.

Muhafazakar politikanın yansımalarını söz konusu dönemin önemli resmi metinleri olan 2007-2013 dönemine ait Dokuzuncu ve 2014-2018 dönemine ait Onuncu Kalkınma Planları ile

2 Başbakan Erdoğan 18 Temmuz 2010 tarihinde kadın örgütleriyle yaptığı 'Demokratik Açılım' toplantısında kadın-erkek eşitliğine inanmadığını şu sözlerle ifade etmiştir: "Ben zaten kadın erkek eşitliğine inanmıyorum. Onun için fırsat eşitliği demeyi tercih ediyorum. Kadınlar ve erkekler farklıdır, birbirinin müteemmimidir" (Cumhuriyet, 20 Temmuz 2010).

Ulusal İstihdam Stratejisinde görebiliriz.³ Metinlerde toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması temel hedefler arasında yer almamakta, kadın istihdamı düşüklüğü sorununun çözümüne ilişkin öneriler 9. Planda olduğu gibi istihdamla ilgili ana başlıklar yerine sosyal içerme ve yoksullukla mücadele başlıkları altında ele alınmakta ve esas olarak iki önlem paketi üzerinde durulmaktadır. Bunların biri, esnek çalışma biçimlerinin yaygınlaştırılması ve kadınların bu tarz çalışmaya teşvik edilmesi, diğeri kadın girişimciliğinin desteklenmesidir (KB, 2006).

Kadın girişimciliğinin desteklenmesi ve bu amaçla mikro kredilerin verilmesi politikalarının sonucu, yukarıda görüldüğü üzere kendi hesabına çalışan kadın sayısındaki artışa paralel olarak bu kadınların arasında artan kayıtdışı çalışmadır. Devlet istihdamda düzgün işlerin yaratılması sorumluluğunu kendi hesabına çalışma üzerinden işgücü piyasasına ve bireylerin inisiyatifine bırakmaktadır. Küçük ölçekli, istikrarsız ve düşük gelir getirici faaliyetler her iki cins açısından da sosyal güvenlik primlerini düzenli ödeyebilecekleri bir gelir düzeyine ulaşmalarına imkan tanımamaktadır. Ancak kadınlar söz konusu olduğunda, bu faaliyetleri yürüten kadınlar çoğu zaman evden mal ve hizmet üretiminde bulunmaktadır (Ecevit, 2007). “Aile bütçesine katkı” olarak görülen ve pek de değer atfedilmeyen bu tür faaliyetler aynı zamanda kadınların evde çocuk bakımı ve ev işlerini bir arada yürütmesine imkan sağlayarak cinsiyet temelli işbölümünü sürdürmekte, özel ve kamusal patriarka arasındaki uzlaşma korunmaktadır.

2014-2018 dönemine ait Onuncu Kalkınma Planında dikkat çeken husus ‘Nitelikli İnsan Güçlü Toplum’ başlığı altında ‘Kadın’ın kendi başına yer bulamaması, ‘Kadın ve Aile’ olarak ele alınması ve kadınların durumunu iyileştirmek yerine ailenin korunmasına ve güçlenmesine vurgu yapılmasıdır. Toplumsal cinsiyet eşitliği sözüne yer verilen 249. maddede “ Toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında, kadınların sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamdaki rolünün güçlendirilmesi, aile kurumunun korunarak statüsünün geliştirilmesi ve toplumsal bütünleşmenin kuvvetlendirilmesi temel amaçtır” (KB, 2013: 52). Kadının durumunun iyileştirilmesi, yine birey olarak değil aile içinde konumlandırılarak ifade edilmiştir. İşgücü piyasasının etkinleştirilmesi adına kadınların işgücüne katılım ve istihdam oranlarının Plan dönemi sonunda sırasıyla % 34,9 ve % 31’e yükseltileceği ve bunun için esnek çalışma biçimlerinin yaygınlaştırılacağı belirtilmektedir (KB, 2013: 164). 2014’de işgücüne katılım oranının %30.3 ve istihdam oranının %26.7 olduğu göz önüne alındığında, bunlar oldukça mütevazı hedeflerdir.

Esnek çalışma biçimlerinin özellikle kadınların işgücü piyasasına katılımını artıracak mucize çözüm olarak sunulması, Dokuzuncu ve Onuncu Planın yanı sıra Ulusal İstihdam Stratejisinin (2014-2023) de temel özelliğidir. Neoliberal politikaların en somut dışavurumlarından olan esnek çalışma biçimleri arasında kısmi süreli çalışma, belirli süreli çalışma, özel istihdam büroları aracılığıyla geçici süreli çalışma, uzaktan çalışma, çağrı üzerine çalışma, evden çalışma, iş paylaşımı ve esnek zaman modeli ile çalışma sayılmaktadır (ÇSGB, 2013). Bu çalışma biçimlerinin tümü kadınlar açısından iş ve aile yaşamını uzlaştırmaya imkan veren çalışma biçimleri olarak tanımlanmakta, aslında kadınlardan cinsiyet temelli işbölümünün gereklerini ihmal etmeden işgücü piyasasına katılmaları beklenmektedir. Kadınların tam zamanlı, kayıtlı ve güvenceli işler üzerinden işgücü piyasasına katılmak yerine bu tarz esnek çalışma biçimleri üzerinden dahil olması, onların özellikle kriz dönemlerinde kolaylıkla evlerine geri gönderileceği, sosyal güvenlik sisteminin sunduğu kazanımlara çoğu zaman hak kazanamayacağı eğreti çalışma biçimlerine mahkum edilmesi demektir.

Esnek çalışma biçimleri esas olarak kadınların doğurganlık oranlarındaki düşme eğilimlerini durdurmanın, onları en az üç çocuk doğurmaya teşvik etmenin etkin yolu olarak görülmektedir. Erken çocukluk dönemi bakım hizmetlerinin son derece yetersiz olduğu Türkiye’de çalışmak isteyen kadınların önündeki en önemli engellerden birisi, kamusal kurumsal hizmetlerin yokluğudur. Onuncu Kalkınma Planının öngördüğü şekilde hazırlanan, 2015 yılı başında TBMM başkanlığına sunulan ve 2016 yılı başında torba yasa içinde çıkan Aile ve Dinamik Nüfus Yapısının

3 Burada ilginç bir ayrıntı, Onuncu Kalkınma Planı için hazırlanması sürecine makale yazarının da katıldığı ve eşitlikçi bir perspektife sahip Toplumsal Cinsiyet Çalışma Grubu Raporunun diğer özel ihtisas komisyonu raporlarından farklı olarak Kalkınma Bakanlığı tarafından yayınlanmamasıdır.

Korunması Yasa Tasarısı güya buna çözüm getiriyor görünmektedir. Yasanın hedef kitlesi olan memur ve işçi kadınlar yarı zamanlı çalışmalarına imkan tanıyan düzenlemeler yoluyla daha fazla çocuk doğurmaya teşvik edilmektedir. Ancak Türkiye’de özel sektörde fazla mesai norm haline gelmiştir, işverenlerin kısmi zamanlı çalışan talebi yoktur. İşverenler maliyet artırıcı olarak gördükleri bu türden düzenlemeler karşısında kadın işçi istihdam etmeyeceklerini söylemektedir. Dolayısıyla zaten yetersiz olan kadın işgücüne talebin daha da azalması, kadınların hepten ev ve aileye mahkum olması riski vardır.

Türkiye’de yaşlı, hasta ve özürllülerin bakımında aile ve ailede kadın emeği esastır, bu konuda genel bir toplumsal uzlaşma mevcuttur. Nüfusun yaşlanması riskini abartarak nüfusu genç tutmak adına kadınların doğurganlığını teşvik eden hükümetler yaşlı nüfusun bakım sorununu kamusal bir sorumluluk olarak görmemekte, kurumsal kapasiteyi artırıcı önlemler almamaktadır. Yaşlı, hasta, özürllü bakımında kadınların hane içindeki bakım emeği veri kabul edilmektedir. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığının 2007 yılında başlattığı uygulama kapsamında belirli bir gelir düzeyinin altındaki hanelerde ağır özürllü aile bireylerine bakım hizmeti veren akrabaya aylık net asgari ücrete yakın bir ödeme yapılmaktadır. Bakım verenlerin ezici çoğunluğu (%88.7) kadın olup, kendilerine ödeme yapılanlar sosyal güvenlik kapsamı dışında tutulmaktadır. Yoksul hanelere böyle bir gelir desteğinin sunulması olumlu olmakla birlikte yaşam boyu özürllü yakınına bakan birinin sosyal güvenlik haklarından yararlanamaması kabul edilemeyeceği gibi, kurumsal ve kamusal bakım hizmetlerinin göz ardı edilmesi de kabul edilemez.⁴ Öte yandan ödeme yapılanların 2011’den bu yana HİA verilerine çalışan olarak dahil edilmesi, hizmet sektöründeki artan kadın istihdamında pay sahibidir. 2011-2013 aralığında kentlerde hizmet sektöründe orta yaşlı ve düşük eğitimli kadınların istihdamında gözlenen artışın %30’u barınacak yer sağlanmaksızın verilen sosyal hizmetler kapsamında istihdama dahil olan kadınlardan ileri gelmektedir (ASPB, 2014: 42). Bu konumda çalışan kadınların yukarıda belirtildiği gibi %82’sinin kayıtdışı olması, hizmet sektöründeki kayıtdışı istihdam artışında rol oynamaktadır. Dolayısıyla AKP hükümetleri döneminde kentlerde hizmet sektöründe yaratılan istihdamın niteliği de açığa çıkmaktadır.

SONUÇ

20. Yüzyılda Türkiye’de hükümetlerin benimsedikleri iktisadi kalkınma stratejilerine bağlı olarak işgücü talebi sınırlı artmış, bu artış içinde kadınların payı düşük kalmıştır. Bunun sonucunda patriarka ve kapitalizm arasında gerilimli bir ilişki yaşanmamış, özel patriarka ciddi bir meydan okumayla karşılaşmamıştır. Kuşkusuz sınıfsal köken, etnisite, mezhep gibi faktörlere bağlı olarak özel alandaki patriarka farklı toplum kesimlerinde farklı tecrübe edilmekte, özellikle üst gelir gruplarından eğitimli ve uzman meslekler çalışan kadınlar için özel patriarkayı sarsma, zayıflatma imkanları bulunmaktadır. Ancak toplumun yeterli düzeyde eğitim ve istihdam imkanlarından yararlanamayan düşük gelirli geniş kesimlerinde kadının hane dışına çıkması ve kamusal alandaki varlığı çeşitli engellerle karşılaşmaktadır. Kamusal patriarka kendi içinde zıt gelişmeleri barındırmaktadır. Bir yandan eşitlikçi yasal düzenlemeler yapılmakta, diğer yandan kadını doğurganlık üzerinden aile içinde tutacak ve işgücü piyasasına esneklik adı altında ikincil, dezavantajlı konumda katılmasına yol açacak yasal düzenlemeler ve cinsiyetçi söylemler ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı-Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (ASPB-KSGM) (2014) *Türkiye’de Kadın İşgücü Profili ve İstatistiklerinin Analizi*, Ankara: T. C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı.

Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (2012) *2013-2017 Stratejik Planı*, Ankara: T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı.

4 ASPB 2013-2016 Stratejik Planında Amaç ve Hedefler başlığı altında Huzurevi / Huzurevi Yaşlı Bakım ve Rehabilitasyon Merkezi sayısı 2013’te 15 iken 2014’te bu sayının 13’e, 2015’de yediye indirilmesi öngörülmektedir (s.142).

VIII. Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu

- Başlevent Cem, Özlem Onaran (2004) "The Effect of Export-Oriented Growth on Female Labor Market Outcomes in Turkey", *World Development*, 32(8).
- Coşar Simten, Mesut Yeğenoğlu (2011) "New Grounds for Patriarchy in Turkey? Gender Policy in the Age of AKP", *South European Society and Politics*, 16(4).
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (2013) *Ulusal İstihdam Stratejisi (2014-2023)* Ankara: T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı.
- Dedeoğlu Saniye (2008): *Women Workers in Turkey, Global Industrial Production in İstanbul*, London / New York: Tauris Academic Studies.
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) (1984) *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)* <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx>, Erişim Tarihi: 15.9.2015)
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) (1989) *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)* <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx>, Erişim Tarihi: 15.9.2015)
- Ecevit Yıldız (2007) *Türkiye'de Kadın Girişimciliğine Eleştirel Bir Yaklaşım*, Ankara: ILO Ankara Ofisi.
- Ecevit Yıldız (1998) "Türkiye'de Ücretli Kadın Emeğinin Toplumsal Cinsiyet Temelinde Analizi", Ayşe Berktaş (der.) *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Eraydın Ayda (1998) "Ekonomik Başarının Yükünü Üstlenenler: Dış Pazarlarda Rekabet Gücü Kazanan Konfeksiyon Sanayinde Kadın Emeği" Ferhunde Özbay (der.) *Kadın Emeği ve İstihdamındaki Değişmeler*, İstanbul: KSSGM, İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı.
- Hartmann Heidi (1992) "Marksizm'le Feminizmin Mutsuz Evliliği", Gülnur Savran ve Nesrin Tura (der.) *Kadının Görünmeyen Emeği*, İstanbul: Kardelen Yayınları.
- İlkaracan İpek (2012) "Why so Few Women in the Labor Market in Turkey?", *Feminist Economics* 18(1).
- Kalkınma Bakanlığı Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013). <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx>, Erişim Tarihi: 15.9.2015).
- 120 | Kalkınma Bakanlığı Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018). <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/KalkinmaPlanlari.aspx>, Erişim Tarihi: 15.9.2015).
- Karshenas Massoud, Valentine M. Moghadam (2001) "Female Labor Force Participation and Economic Adjustment in the MENA Region", Mine Çınar (ed.) *The Economics of Women and Work in the Middle East and North Africa. Research in Middle East Economics*, (4).
- Kepenek Yakup/, Nurhan Yentürk (2010) *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi. 23. Basım.
- Kümbetoğlu Belkıs, İnci User, Aylin Akpınar (2012) "Gıda, Tekstil ve Hizmet Sektörlerinde Kayıtdışı Çalışan Kadın İşçiler", Ahmet Makal, Gülay Toksöz (der.) *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emeğinin Durumu*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Makal Ahmet (2001) "Türkiye'de 1950-65 Döneminde Ücretli Kadın Emeğine İlişkin Gelişmeler", *A.Ü. SBF Dergisi*, 56(2).
- Moghadam Valentine M. (2001) "Women, Work and Economic Restructuring: A Regional Overview", Mine Çınar (ed.) *The Economics of Women and Work in the Middle East and North Africa. Research in Middle East Economics* (4).
- Moghadam Valentine M. (2003) *Modernizing Women Gender and Social Change in the Middle East*, London: Lynne Rienner Publishers.
- Özar Şemsa (1994) "Some Observations On The Position Of Women in The Labor Market in The Development Process of Turkey", *Boğaziçi Journal* (Boğaziçi University) 8 (1-2).
- Özar Şemsa, Gülay Günlük-Şenesen (1998) "Determinants Of Female (Non-) Participation in The Urban Labour Force in Turkey", *METU Studies in Development*, 25 (2).
- Özbay Ferhunde (1990) "Kadınların Eviçi ve Eviçisi Uğraşlarındaki Değişme", Şirin Tekeli (der.) *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Seguino Stephanie (2000a) "Gender Inequality and Economic Growth: A Cross-Country Analysis", *World Development*, 28 (7).

- Seguino Stephanie (2000b) "Accounting for Gender in Asian Economic Growth", *Feminist Economics*, 6 (3).
- Standing Guy (1999) "Global Feminization Through Flexible Labor: A Theme Revisited", *World Development*, 27 (3).
- Standing Guy (1989) "Global Feminization Through Flexible Labour", *World Development* 17 (7).
- Şenses Fikret (1996) *Structural Adjustment Policies and Employment in Turkey*, Ankara: METU Economic Research Center.
- Şenses Fikret (1994) "The Stabilization and Structural Adjustment Program and the Process of Turkish Industrialization: Main Policies and Their Impact", Fikret Şenses (ed.) *Recent Industrialization Experience of Turkey in a Global Context*, London: Greenwood.
- Şenses Fikret (1990) *Alternative Trade and Industrialization and Employment in the Turkish Manufacturing Sector*, İstanbul: FES Yayını.
- Toksöz Gülay (2012) "The State of Female Labor in the Impasse of Neoliberal Market and Patriarchal Family and Society", Saniye Dedeoğlu, Adem Y. Elveren (ed.) *Gender and Society in Turkey: The Impact of Neo-liberal Policies, Political Islam and EU Accession*, London/ New York: I. B. Taurus.
- Toksöz Gülay (2011) "Women's Employment in Turkey in the Light of Different Trajectories in Development- Different Patterns in Women's Employment", *Fe Dergi*, 3(2) http://cins.ankara.edu.tr/6_3.html
- Toksöz Gülay, Emel Memiş (2016) "AKP Hükümetleri Döneminde İstihdamın ve Kayıtdışılığın Toplumsal Cinsiyet Açısından Analizi", Melda Yaman, Saniye Dedeoğlu (der.) *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği*, İstanbul: SAV Yayınları.
- TÜİK Hanehalkı İşgücü Anketleri (2004-2014). www.tuik.gov.tr
- Walby Sylvia (2009) *Globalization & Inequalities, Complexity and Contested Modernities*, Los Angeles: Sage Publications.
- Walby Sylvia (2002) "Feminism in a Global Era", *Economy and Society* 31(4).
- Walby Sylvia (1997) *Gender Transformations*, London/New York: Routledge.
- Walby Sylvia (1996) "The 'Declining Significance' or the 'Changing Forms' of Patriarchy?" Valentine M. Moghadam (ed.) *Patriarchy and Economic Development*, Oxford: Clarendon Press.
- Walby Sylvia (1986) *Patriarchy at Work*, Minneapolis: University of Minnesota Press.